

Şərqi Anadolu ve Naxçıvan Bölgəsinin Tarixi Və Memarlıq Abidələrinin Turistik Açından Təbliği (XV - XVII əsr Səyyah və Coğrafiyaşünasların Əsərləri Əsasında)¹

Doç. Dr. Mübariz Zahitoğlu AĞALARLI
Azerbaycan Turizm ve Menecment Universitesi
amz2005@rambler.ru

Xülasə

Orta çağlar dövründə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsi siyasi, iqtisadi və strateji baxımdan olduqca əhəmiyyətli bir bölgə durumundaydı. Həmin dövrdə Şərqlə Qərbi bir-birinə bağlayan mühüm karvan yollarının keçdiyi bu bölgələr zəngin ticarət karvanlarının, əzəmətli orduların, diplomatik elçilik heyətlərinin, macərə axtaran səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, müsəlman və qeyri- müsəlman səyyahların və coğrafiyaşünasların qələminin məhsulu olan bir çox əsərlərin mövzusunda çevrilmişdir. Bu dövrdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsini gəzmiş və ya bir müddət burada yaşamış Səyyahlar və Coğrafiyaçılar bu bölgənin tarixi və memarlıq abidələri, şəhərləri, əhalisi, adət-ənənələri və həyat tərzi haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Bəhs etdiyimiz dövrdə İslam coğrafiyaçılarından və səyyahlarından Əbdür-Rəşid əl-Bakuvi, Övliyyə Çələbi, Alman səyyahı İohan Şiltberqer, Fransız Jan Şarden, Jan Bəbtist Tavernye, Portuqaliyalı diplomat nüməyəndələrdən Antonio Tenreiro, Mestre Afonso, İspaniyalı diplomat Ryu Qonsales de Klavixo, Venesiyalı səyyahlar və elçilərdən Josophat Barbaro, Anonim Tacir öz əsərlərində Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsinin sosial-mədəni və siyasi həyatı, tarixi və memarlıq abidələri və adət-ənənələri haqqında çox qiymətli məlumatlar vermişlər. Ayrıca, bu səyyahlar Şərqi Anadolu bölgəsində olan Tatvan, Vestan, Batman, Van və Beyğiri şəhər qalaları haqqında maraqlı bilgiler vermişlər. Bu məlumatlar bölgənin tarixinin öyrənilməsi baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar Sözlər: Şərqi Anadolu, Naxçıvan, tarixi və memarlıq abidələri, Səyyah və Coğrafiyaçılar, Ortaçağlar, turizm.

Promotion of historical and architectural monuments of Eastern Anatolia and Nakhchivan region in terms of tourism (Based on the works of Travellers and Geographers of the XV-XVII century)

Abstract

During the Middle Ages Eastern Anatolia and Nakhchivan region was considered a very important region from the political, economical and strategic point of view. The important caravan roads which connected the East and West crossed through these regions drew the rich trade caravans, great armies, diplomatic staff of embassies, travelers and adventurers' attention in that period, became a topic of numerous "Seyahetnameh"s (Travel Books) written by the travelers from the East and West. During this period travelers and geographers traveled Eastern Anatolia and Nakhchivan or lived there for some period gave interesting information about historical, architectural monuments, cities, population, custom and traditions and life manner of this region. During this period Abdur-Rashid al-Bakuvi, Ovliya Chalabi among the Moslem geographers and travelers, German *Johann Schiltberger*, French Jean Chardin, Portuguese diplomatic representatives Antonio Tenreiro, Mestre Afonso, Spanish ambassador *Ruy Gonzáles de Clavijo*, travelers and ambassadors from Venice Josophat Barbaro, Anonymous Merchant gave in their works valuable information about the cultural, political life, historical, architectural

¹ Bu makale 19-21 Kasım 2015 tarihlerinde Kastamonu'da düzenlenen "1. Türk Dünyası Turizm Sempozyumu"nda sunulmuş ve bildiriler kitabında yer almıştır.

monuments and traditions of Eastern Anatolia and Nakhchivan region. Besides, these travelers gave also information about Tatvan, Vestan, Batman, Van and Beyghiri cities and castles situated in Eastern Anatolia region.

Key Words: *Eastern Anatolia, Nakhchivan, Historical and Architectural monuments, Travellers and Geographers, Middle Ages, Tourism.*

GİRİŞ

XV-XVII əsrlərdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsi siyasi və strateji cəhətdən olduqca əhəmiyyətli bölgələrdən biri idi. Qədim Oğuz yurdu olan bu bölgələrdə vahid türk mədəniyyətini, türk yaşam tərzini, vahid türk tarixini özündə əks etdirən yüzlərlə tarixi və memarlıq abidələrinə rast gəlmək mümkündür. Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsinin etnik və mədəni vahidliyi ilə bərabər həmçinin tarixi və memarlıq abidələri arasında da olduqca oxşarlıq mövcuddur.

Orta əsrlər dövründə bu bölgələrdə tikilən türk-səlcuq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan günbəzli tikililər bu gün də qorunub saxlanmaqdadır. Bu bölgələrdə mövcud olan memarlıq abidələrini eyni memarlıq məktəbinin inciləri kimi xarakterizə etmək olar. Ərzurumdakı Qoşaminarəli mədrəsənin cənubunda yerləşən ərazidə bu günə qədər mövcud olan türbələrin memarlıq üslubu Naxçıvandakı Yusif ibn Küseyir türbəsinin memarlıq üslubu ilə eyniyyət təşkil edir.

Bu bölgənin tarixi qalaları və müdafiə tikililəri arasında da oxşarlıqlar mövcuddur. Ərzurum qalası, Bayburt qalası, Həsənqala, İspir qalası ilə Naxçıvanqala, Əlincə qalası arasındakı bir çox oxşarlıqlar vardır. Həmçinin Böyük İpək Yolunun keçdiyi ərazilərdə mövcud olan körpülər də bu bölgələrin Şərq-Qərb ticarətində oynadığı rolun əhəmiyyətindən xəbər verir. Naxçıvan bölgəsində Xudafərin, Ziyaülmülük, Əlincəçay, Qazançı, Şərqi Anadoluda isə Çobandədə, Dərvişəğa, Nəbi Xanları adlı tağlı körpülər türk memarlıq mədəniyyətinin böyük nümunələrindən hesab olunur.

Orta əsrlərdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsində olan səyyahlar, coğrafiyaşünaslar və tarixçilər bu bölgələrin tarixi və memarlıq abidələri haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər. Bu məlumatlar ümumtürk mədəniyyətinin öyrənilməsində tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan Bölgəsinin Tarixi və Memarlıq Abidələri Səyyahların və Coğrafiyaşünasların Əsərlərində (XV-XVII yüzillər)

XV-XVII yüzillərdə Azərbaycana səyahət etmiş səyyahlar, coğrafiyaşünaslar və diplomatik elçilər bu ölkənin qədim bölgələrindən biri olan Naxçıvan bölgəsinin tarixi, əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi həyatı, həmçinin tarixi-memarlıq abidələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu bölgə haqqında istər xristian, istərsə də müsəlman səyyah və coğrafiyaşünasların əsərlərində geniş təsvirlərə rast gəlinir.

XV əsrin əvvəllərində yazılmış Azərbaycanlı coğrafiyaşünas Əbdürrəşid əl-Bakuvinin² "Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri" ("Təlxis əl-Asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar") əsərində Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun şəhərləri haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Müəllifin bu əsərində Naxçıvan şəhəri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. O, beşinci iqlim qurşağına aid etdiyi Naxçıvan şəhərini və tarixi memarlıq görünüşünü bu şəkildə təsvir edir: "Naxçıvan - divarları və içqalası olan Azərbaycanda gözəl şəhərdir. Şəhər düzənliyin ortasında yüksək yerdə bina olunub. Bu yerdən araz çayı görünür. Bağlı-bostanlı,

² Mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan tanınmış səyyah, coğrafiyaşünas, iqlimşünas və kosmoqraf Əbdürrəşid Saleh ibn-Nuri əl-Bakuvi 1335-1360-cı illər arasında Bakıda doğulmuş və təqribən 1425-1430-cu illərdə Qahirədə vəfat etmişdir.

meşəli, meyvəli və bərəkətli yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi nəqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır..” (əl-Bakuvi 1992, s. 132).

Coğrafiyaşünas Naxçıvan yaxınlığında Ziya əl-Mülk körpüsü haqqında da məlumat verir: “... *Təbrizlə Marağa arasında böyük Səhənd dağı var. Dağın başında həmişə qar var. Orada Uveys çayı var. Ərzən ər-Rum dağlarından axan bu çayın suları çox gurdur. Bu çay çoxlu ölkələrin torpaqlarından axır və vaxtında Naxçıvan yaxınlığında Ziya əl-Mülkün körpüsünə çatır. Körpü daşdan tikilib və dünyanın möcüzələrindəndir...*” (əl-Bakuvi 1992, s.79).

XV əsrdə uzun müddət Yaxın Şərqdə olmuş alman səyyahı İohan Şiltberqer³ də Naxçıvan bölgəsi haqqında qısa da olsa məlumat vermişdir. O, yazır: “*Naxçıvan şəhəri tufandan can qurtaran, üzərində Nuhun gəmisini dayanan Ağrı dağına gedən yolda yerləşir. Ətrafında məhsuldar torpaqlar var... Həmçinin burada Əlincə şəhəri var. Tamerlan (Əmir Teymur –M.A.) 16 illik mühasirədən sonra buranı ələ keçirmişdir...*” (Zairova 2012, s. 526; Şiltberqer 1984, s.42).

Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumat verən elçi-səyyahlardan biri də İspaniyalı diplomat Ryui Qonsales de Klavixodur⁴. O, Kastiliya kralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Səmərqəndə Teymur sarayına göndərdiyi elçilər heyətinə başçılıq etmişdir. Onun yol gündəliyində ilk maraqlı məlumat Naxçıvanın Əlincə qalası haqqındadır. Klavixo 1404-cü ildə Səmərqəndə gedərkən iyun ayının 3-də Əlincə (Alancık) qalası önünə gəldiyini yazır və qala haqqında bu məlumatları verir: “... *Növbəti gün, 2 iyun (1404) bazar ertəsi buradan (Makudan) ayrıldıq. Kəndə çata bilmədiyimiz üçün çöldə gecələdik. O biri gün (3 iyun) sağ tərəfdə Alinqa (Əlincə) adlandırılan bir qala görüldü. Yüksək bir dağın üzərində yerləşən, divarları bürclərlə əhatə olunmuş bu qalanın içində, çoxlu üzüm bağları, baxçalar və əkilmiş tarlalar, bolluca su qaynaqları və mal-qara üçün otlaq sahələri vardır. Ən yuxarı hissədə isə qala yerləşirdi...*” (Klavixo 1990, s.75; Kürkçüoğlu 2007, s. 93; Mahmudov 1977, s.14).

Naxçıvan bölgəsinin tarixi və memarlıq abidələri haqqında məlumat verən ortaçağ səyyahlarından biri də fransız səyyahı Jan Şardendir⁵. O, “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində bu bölgə haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Fransız səyyah Naxçıvan istiqamətində hərəkət edərkən gördüklərini bu şəkildə təsvir edir: “... *Gün çıxandan bir saat əvvəl (8 aprel 1673) İrivandan yola düşdüm, təpələrdən və vadilərdən keçib dörd lyö qət etdim. Keçib getdiyim ölkə şəhərciklərlə dolu idi... O, dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı adlandırırlar... Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq... Biz həmin yolla gedib səkkiz lyö qət etdik. Yolun yarısında, sol tərəfdə Sədərək adlı böyük şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalın sultanı da bu şəhərcikdə yaşayır... Həmin yolla, həmçinin gözəl, lakin düzənliyi az, daş və təpələrlə örtülül bir ölkə ilə dörd lyö getdik. Bütün qonşu torpaqları suvaran Arpasu adlanan çaydan keçdik. O, bu hissədə paytaxtı İrivan olan bəylərbəyliyi İrivanın digər hissəsindən ayırır. Bu hissənin paytaxtı Naxçıvandır. Beş lyö qət edib, bol bəhrəli və çox hamar düzənlikdən keçib Naxçıvana gəlib çatdıq (12 aprel 1673...*” (Şarden 1994, s. 62-63).

³ İohan Şiltberqer 1380-ci ildə Hollern qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. 1396-cı ildə macar kralı Sigizmundun Osmanlı imperiyası ilə müharibəsi zamanı (Nikopolis müharibəsi) yaralanaraq türklər tərəfindən əsir alınmışdır. Sonradan isə I Sultan Bəyazid onu orduda xəbərçi (carçı) kimi xidmətə cəlb etmiş və o, bu vəzifədə 1402-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Ankara müharibəsindən (1402) sonra Əmir Teymura xidmət etməyə başlayan Şiltberqer Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrini Teymuri ordusunun tərkibində gəzib dolaşmışdır. İohan Şiltberqer 1394-ci ildən 1427-ci ilədək Avropa, Asiya və Afrikaya səyahətindən bəhs edən “Reisebuch”u və yaxud “Səyahət kitabı”nı yazmışdır.

⁴ Ryui Qonzales de Klavixo Madriddə doğulmuş, 1412-ci ildə vəfat etmişdir. 1403-1406-cı illərdə Kastiliya kralı III Enriko tərəfindən Əmir Teymur sarayına-Səmərqəndə göndərilən elçi heyətinə başçılıq etmişdir.

⁵ J. Şardən 1643-cü ildə Parisdə anadan olmuş, Şərqə ilk səyahəti 1664 — 1670-ci illəri, ikinci səyahəti isə 1671 — 1677-ci illəri əhatə etmişdir. 1605-ci ildən etibarən İngiltərəyə köçür və ömrünün sonunadək orada yaşayır. Şardən 1713-cü ildə Londonda vəfat etmişdir.

Səyyah Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Naxçıvan bölgəsinin böyük dağıntılara məruz qalmasına baxmayaraq bölgənin sosial-mədəni inkişafı haqqında məlumat verərək yazır: “... Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir: yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Şəhərin mərkəzi hal-hazırda yenidən qurulmuş və məskunlaşmışdır. Orda böyük bazarlar deyilən, hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükənlərlə dolu qalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır. Tarixçilər əvvəllər orada qırx min ev olduğunu təsdiq edirlər. Şəhərə kənardan baxdıqda, I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda türklərin əlinə keçməsinə deyərək dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür...” (Şarden 1994, s. 63).

Fransız səyyah Naxçıvan bölgəsinin ətraf əraziləri haqqında da məlumat vermişdir. O, bu haqda yazır: “ (13 aprel, 1673) - Naxçıvandan yola düşüb, yeddi lyö getdik. Birinci lyədə lap böyük bir körpüdən keçdik. Bu ölkənin camaatı həmin körpünün altından axan çaya Naxçıvançay deyirlər. Keçib getdiyimiz ölkə quru barsız, bəhərsiz daşlı təpələrdən ibarətdir. Araz çayının kənarında gecələdik. Şərqlilər onu Aras və Ares adlandırırlar. Əski Culfaya və ya qədim Culfaya getmək üçün Arazı keçirlər... Ona görə bunu qədim Culfa adlandırırlar ki, İsfahanla üzbəüz tikilmiş başqa bir Culfadan fərqləndirsinlər...” (Şarden 1994, s. 66-67).

Şərq ölkələri haqqında geniş məlumatlar verən səyyahlardan biri də Jan Babtist Taverniyedir⁶. XVII əsrin Marko Polosu sayılan məşhur Fransız səyyahı Jan Babtist Taverniye (1605-1689) Şərq ölkələrinə etdiyi səyahətlərdə gördüklərini, əldə etdiyi məlumatları toplayaraq kitab halına gətirmiş və nəşr etdirmişdir. Fransız səyyah 1632-ci ildə ilk səyahətində Bolu — Amasya — Ərzurum—İrəvan yolu ilə hərəkət edərək Naxçıvana gəlmiş və Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumatlar vermişdir. Taverniye Naxçıvan haqqında yazır: “ İrəvandan Təbrizə on günlük yoldur. Naxçıvan şəhəri aşağı yuxarı yolun yarısında yerləşir... “Naxçıvan (Naxçıvan) dünyanın ən qədim şəhəridir. Üzərində Nuhun gəmisinin olduğu dağdan üç fərsəx uzaqdadır. Mən bu şəhərdən keçərkən, şəhər Amuratın (IV Murad) ordusu tərəfindən dağıdılmışdır. Türklər tərəfindən dağıdılan bir çox gözəl məscidlərin qalıqları görünür... Buranın Nuhun gəmisindən çıxıb məskunlaşmağa gəldiyi yer olduğunu deyirlər. Nuhun burada dəfn olunduğunu, Həyat yoldaşının məzarının isə Təbriz yolu üzərində Mərənddə olduğunu deyirlər...” (Tavernier 1980, s. 37-38).

Səyyah həmçinin Naxçıvan bölgəsinin digər şəhərləri haqqında da məlumat verərək yazır: “ I. Şah Abbas türklərlə apardığı müharibə zamanı Culfa və ətrafındakı bütün əhalini köçürmüşdür... Arasdan bir fərsəx uzaqda yerləşən kiçik bir şəhər olan Astobad (Ordubad) özünəməxsus bir bitkisi ilə məşhurdur. Bu “ronas” bitkisidir. Onun kökü biyan kökünə bənzəyir. Qırmızı boyaq üçün istifadə edilir. Dəniz yoluyla Hind məmləkətinə göndərilən “ronas” yüklü karvanları Hörmüzə gələrkən görmək olduqca maraqlıdır. Bu kökdən yüklənmiş bir qayıqın Hörmüz limanında batdığına şahid oldum. Bir neçə gün dənizin üzü qıpqırmızı oldu ..” (Tavernier 1980, s. 40).

Taverniye səyahəti zamanı şəhər karvansarayları haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. O, bu haqda yazır: “Karavansaraylar Şərqlilərin yeməxanaları otelləridir. Karavansaraylar dördkünc formada inşa edilmişdir. Əsasən bir mərtəbədən ibarət olur. Nadir hallarda iki mərtəbəliyə də rast gəlinir. İki cür karvansaraylar vardır. Bir qismi dini idarələrin nəzarətində olan və haqqı ödənməyən, digərləri isə haqqı ödənən karvansaraylardır. İrandakı karvansaraylar Türkiyədəkilərdən daha yaxşı inşa edilmiş və daha rahatdırlar...” (Tavernier 1980, s. 66-67).

⁶ Jan Babtist Taverniye 1605-ci ildə Parisdə anadan olmuşdur. Səyyah 1632-ci ildə ilk İran səyahətinə çıxmışdır. 1689-cu ildə vəfat etmişdir.

XVII əsrdə Naxçıvan bölgəsində olmuş və əsərində bölgə ilə əlaqədar geniş məlumat vermiş səyyahlardan biri də məşhur Türk səyyahı Övliya Çələbidir⁷. Övliya Çələbi, Azərbaycan və İrana etdiyi birinci səyahəti əsnasında Azərbaycanın əksər şəhərlərini gəzərək bu şəhərlər haqqında olduqca tarixi əhəmiyyət daşıyan məlumatlar vermişdir. Bu səyahəti vaxtı Naxçıvan bölgəsində də olmuş Övliya Çələbi öz "Səyahətnamə"sində bu bölgə haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir.

O, öz əsərində yazır: "... Üç kilsədən qalxıb şərqə doğru yolumuza davam edərək abad şəhərləri, məhsuldar torpaqları, dağ və uzun yolları, şoran və quraq yerləri keçdik. Naxçıvan hüdudunda bir qəsəbəyə gəldik. Şelon dağının ətəyində idi. On bir minarəsi görünürdü. Burada olan bir Bektaşî təkkəsini ziyarət edərək Şeyx Nemət Dədənin xeyir-duasını aldıq. Ertəsi gün səhər qalxıb, bu sonsuz səhra içində on iki saat yol getdik. Sonra səhranın cənub tərəfində yerləşən Zəngi çayı qonağına gəldik. Çay sahilində çadırlarımızı qurduq. Burada olan əhali "Osmanlı gəlmiş!" deyərək, sevinərək hədiyyələr və hesabsız içkilər gətirib, qonaqpərvərlik göstərdilər..." (Çelebi 1993, s. 564-565). Naxçıvan bölgəsinin Sədərək qəsəbəsində olan səyyah qəsəbə haqqında bu məlumatları verir: "Buradan yenə şərq tərəfə abad qəsəbə və səhrələr içindən keçərək on saata Sədərək qəsəbəsinə çatdıq. Sədərək qəsəbəsi Naxçıvan torpağında İmam Əli Rza vəqfidir. Bütün öhdəliklərdən uzaq gözəl, min evli, sayısız bağ və baxçası olan, havası təmiz olan bir qəsəbədir. Əhalisinin hamısı şiədir..." (Çelebi 1993, s. 566).

Türk səyyahı bu bölgədə Osmanlıların hakimiyyəti dövründə tikilən məscidlər haqqında da məlumat verir: "Buradan yenə şərqə on dörd saat gedərək Əhməd Bəy Təkkəsi qonağına çatdıq. Naxçıvan torpağında beş yüz evli bağlı baxçalı abad qəsəbədir. Osmanlıların dövründə buranın hakimi Zal Paşazadə Əhməd Paşa İstanbul üslublu minarəli bir məscid tikdirdiyindən buna əcəm dilində Əhməd Paşa təkkəsi qəsəbəsi deyirlər...". Övliyə Çələbi orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərindən biri olan Qarabağlar haqqında da maraqlı məlumat vermişdir. O, yazır: "Bu şəhəri ilk inşa edən Mənüçehrdir. Çox qədimdir. Naxçıvan daxilində bir sultanlıqdır..." (Küpeli 2011, s. 79).

Məşhur səyyahın Naxçıvan haqqında verdiyi qiymətli məlumatlardan biri də Naxçıvan qalası haqqındadır. Övliyə Çələbi bu qalanın "... Əfrasiyab tərəfindən bina edildiyini, 1291-ci ildə Monqolların hücumu zamanı dağıldığını, XVI əsrdə Azərbaycan hökmdarı Şah I İsmayıl tərəfindən təmir edildiyini..." bildirir (Küpeli 2011, s. 79).

Türk Səyyahı Cahanın Nəqşi adlandırdığı Naxçıvan qalası haqqında yazır: "Haxçıvan qalası cahanın rəngarəng naxışlı bir şəhəridir. Bəziləri Naxçıvan, bəziləri Naxşivan deyirlər. Hələ də Azərbaycan sərhədində ayrı bir xanlıqdır ki, Xanın çox əskəri vardır. Bu şəhəri qədim zamanlarda Şah Əfrasiyab qurmuşdur ki, hələ də atalarının gömüldüyü qübbələr görünür... Hökmdarlığı zamanında Naxçıvan o dərəcə abad imiş ki, bu yerdə bir addım da boş torpaq yoxmuş. Sonra Moğol tayfası tamaha düşüb, yer götürməz ordu ilə gəlib bu şəhərin cahan naxışını pozaraq xarab və qalasını dağıdıb torpaq etmişdir...". Səyyah bu bölgənin tarixi-memarlıq abidələri haqqında da qiymətli məlumatlar vermişdir: "... Dördüncü Muraddan sonra bura daha da abad olmuşdur. Burada on min ev, yetmiş ədəd camə və ibadət-xana, qırx məscid, iyirmi qonaq evi, yeddi gözəl hamam, minə qədər dükən vardır..." (Çelebi 1993, s. 566). Övliyə Çələbi Naxçıvan bölgəsində mövcud olan digər qalaların adını çəksə də bu qalaları ətraflı təsvir etməmişdir. Bu haqda səyyah yazır: "Bu Naxçıvan səhrası və nahiyələrində möhkəm qalalar vardır. İçlərində ən möhkəmi Alincak (Əlinca) var ki, Molla Qütbəddin tərəfindən tikilmişdir.

⁷ Səyyah, coğrafiyaşünas, tarixçi, etnoqraf, şair - Çələbi ibn Dərviş Muhəmməd Zillin (Övliya Çələbi) 1611-ci ildə İstanbulda doğulmuşdur. Mükəmmək təhsil alan Övliya Çələbi bir neçə il İstanbulda Osmanlı sultanı IV Muradın sarayında xidmət etmişdir. O, Səfirliyin üzvü, həmçinin xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur kimi Yaxın və Orta Şərqi, həmçinin Şərqi Avropanın bir çox ölkələrində olmuşdur. Çələbi özünün zəngin təəssüratlarını 10 cildlik "Səyahətnamə" əsərində qeyd etmişdir. Məşhur səyyah 1682-ci ildə vəfat etmişdir.

Digərləri Seran, Susimərvan qalalarıdır. Bu sonuncusunu Mərvan-i Himar tikdirdiyi üçün Susi Mərvan deyərlər...” (Çelebi 1993, s. 568).

Ümumiyyətlə, XV-XVII əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinə səyahət etmiş müsəlman və ya xristian səyyahlar bu bölgənin tarixi, sosial-mədəni həyatı və memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Əksər Avropa səyyahlarının etnik və əhali məskunlaşması ilə bağlı məlumatları qeyri obyektiv olsa da lakin sosial-mədəni həyat haqqındakı təsvirləri tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Şərqi Anadolu Bölgəsinin Tarixi və Memarlıq Abidələri Səyyahların və Coğrafiyaşünasların Əsərlərində (XV.-XVII. yüzillər)

XV.-XVII. əsrlərdə Şərqi Anadolu bölgəsində olan səyyahlar bu bölgənin şəhərləri, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı, tarixi –memarlıq abidələri haqqında olduqca qiymətli məlumatlara rast gəlinir. Dövrün səyyahları, Ərzurum, Hilat, Diyarbək, Qars, İqdir, Ərzincan, Bitlis, Muş, Mardin şəhərləri və bu bölgədə yerləşən tarixi qalalar haqqında, xüsusilə də Tatvan, Vestan, Batman, Van və Beyğiri qalaları ilə bağlı olan maraqlı məlumatlar vermişlər.

Orta əsr coğrafiyaşünaslarından biri olan Azərbaycanlı coğrafiyaşünas Əbdürrəşid əl-Bakuvi öz əsərində Şərqi Anadolu bölgəsinə əsasən dördüncü və beşinci iqlimə aid edərək, Ərzincan, Ərzən-Ər-Rum, Diyar-Bəkr, Ahlat şəhərləri haqqında məlumatlar vermişdir. O, yazır: “... *Ərzən-Ər-Rum Hilatın yaxınlığında olan məşhur və qədim şəhərdir. Fərat çayının başlanğıcı buradadır. Bahar vaxtı onun suyunda çimənin həmin ildə heç bir xəstəliyi olmaz.... Ərzincan əhalisi və bərəkəti çox olan yerdir. Əhalisi müsəlman və xaçpərəstdir. Orada bir dağda mağara var. Onun yuxarisında su damçılıyır və sonra bu su daşa dönür... Diyar-Bəkr Çoxlu şəhər və kəndləri olan, Şamla İraqın arasında nayihədir. Əsas şəhərləri Mavsil və Xarrandır. Dəclə və Fərat çayları buradan axır... Ahlat böyük şəhərdir. Bərəkətli və meyvəli yerdir. Çoxlu suları və ağacları var. Əhalisi müsəlman və xaçpərəstdir. Şəhərin möhkəm divarları var. Əhalisi qıfıl qayımaqla məşhurdur. Buradan başqa ölkələrə “turrux” adlı balıq aparılır...*” (əl-Bakuvi 1992, s. 92, 112, 120).

Şərqi Anadolu bölgəsi istiqamətindən Təbrizə gələn Venesiya səyyahları da öz “Səyahətnamə”lərində bu bölgənin şəhərləri haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Bu bölgə haqqında Venesiyalı Anonim Bir Tacir⁸ öz səyahəti zamanı bunları təsvir edir: “... *Ətrafi dörd və ya beş mil olan Mardin (Mirdin) şəhərinə çatırıq. Yüksək bir dağın təpəsi üzərində yer alan şəhərin içində çox gözəl mehmanxana və məscidlər inşa etmişlər. Bu şəhər Diyarbəkirin ən gözəl şəhəridir... Təbriz yolu üzərində olan və dörd günlük məsafədə yerləşən şəhərlərdən biri də Hısınkeyfə şəhəridir. Diyarbək əyalətində gözəl və böyük şəhərdir. Şəhərin ətrafi dörd və ya beş mil olub dibində istehkamlar vardır. Əhalisi müsəlman, xristian və yəhudilərdən ibarətdir. Bu şəhər İran padşahına (Səfəvi – A.M.) tabe olub ayrı bir əmirlik olaraq idarə olunur. Şərq tərəfdə qalanın dibindəki dağda çox sayda mağaralar vardır. Buradakı çayın üstündə daşdan hazırlanmış olduqca gözəl və böyük bir körpü vardır. Bu körpünün geniş və yüksək beş dənə gözü vardır. Onu da deyim ki, mən İranda üç dənə qeyri-adi şey gördüm: biri bu Hısınkeyfə körpüsü, digəri Sultan Həsən bəyin sarayı, üçüncüsü isə Cemizkəsək (Cimischasak) qalasıdır...*” (Gündüz 2007, s. 135-140).

Venesiyalı səyyah Diyarbək bölgəsinin şəhərlərinin və qalalarının ümumi sayı haqqında məlumat verərək yazır: “... *Diyarbək əyaləti altı böyük şəhər və beş qaladan ibarətdir. Şəhərlər: Urfa, Qara Amid, Mardin, Cəzirə, Hısınkeyfə və Siirt. Qalalar isə Cemeleyn (Jumilen), Dedu, Erzen, Ayho və Sason.. Bütün bu qalaların mühafizəçiləri Səfəvi hakimi Məhəmməd Ustacluya tabedir...*” (Gündüz 2007, s. 142).

⁸ Bu Venesiyalı Tacirin özəl həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Sadəcə anladığı hadisələr və gördüyü insanlara istinad edərək XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşadığını ehtimal etmək olar.

Hısınkeyfə şəhərindən Bitlis şəhərinə gələn səyyah bu şəhər haqqında da geniş məlumat vermişdir. Bu şəhər haqqında səyyah yazır: "... *Bu Bitlis şəhəri nə çox böyükdür, nə də ətrafına hasar çəkilməmişdir. Amma şəhərin ortasında təpənin üzərində geniş və gözəl bir qala inşa edilmişdir. Bu qalanın böyük köşkləri və bürcləri vardır. Bu şəhərin ortasından bir çay axdığı üçün şəhər bolsuludur. Qalanın içərisində də bir bulaq vardır. Suyu az olsa da qaladakılara bəs edir...*" (Gündüz 2007, s. 144).

Venesiyalı Anonim Tacirin məlumatlarında Van gölü çevrəsindəki şəhər-qalaların təsvirinə də rast gəlinir. Səyyah bu haqda yazır: "... *Bitlisdən yola çıxdım və ikinci gün Tatvana çatdım. Bura gölün içinə doğru uzanan bir dağın üzərində olan kiçik bir qaladır. Burada suyu duzlu olan göl vardır. Uzunluğu üç yüz mil, eni yüz əlli mil olub ətrafında çoxlu delta vardır. Göl iki yolun ortasında yerləşir. Qalaların dördü gölün şərq tərəfindədir. Bunlardır: Tatvan, Vestan, Van, Beygiridir. Qərb tərəfdə yerləşən qalalar isə Ərçiş, Adilcevaz, Ahlatdır. Ahlat deyilənə görə qədimdən böyük bir şəhər imiş, inidi kiçik bir qalaya çevrilib... Buradan bir günlük məsafədə Van qalası yerləşir. Oradan hər tərəfə təmiz sular axır. Vanın ətrafı bir mildən çoxdur... Vanı keçib iki günlük yol uzaqlığında əhalisi və idarəçiləri Türkman olan Alatedmedya adlı başqa bir qalaya çatırıq. Əhalisi xoş xasiyyətlidir... Buradan üç günlük məsafədə Mərənd adlı bir yer vardır...*" (Gündüz 2007, s. 145-151). Qeyd edək ki, Şərqi Anadolunun sosial-mədəni həyatı haqqında ən geniş məlumatları Venesiyalı Anonim Tacir vermişdir.

Şərqi Anadolu bölgəsi haqqında Portuqaliyalı səyyahlar da maraqlı məlumatlar vermişdir. XVI əsrdə İran, Türkiyə, İrak, Suriya və Misirə səyahət edən Antonio Tenreiro⁹ (1524-1529) və Mestre Afonso¹⁰ (1565-1566) Şərqi Anadolu bölgəsinin sosial-mədəni həyatı haqqında gördüklərini öz "Səyahətnamə"lərində təsvir etmişlər.

1523-cü ilin sentyabr ayında Şah İsmayılın sarayına getmək üçün Hörmüzdən çıxan Antonio Tenreiro səyahəti çərçivəsində Şərqi Anadolu bölgəsində də olmuş bu bölgə haqqında məlumat vermişdir. Erçiş, Əhlət, Bitlisdən keçən səyyah Diyarbəkir haqqında bu məlumatları verir: "... *Şəhər bir çox dəyirman və hamam var. Bu yerlərdə hər cür meyvə ağacının yetişdiyi geniş baxçalara rast gəlinir... Şəhərin dörd min evdə yaşayan əhalisi vardır... Bu şəhərin bayıra açılan dörd qapısı vardır. Hər birində zərif qüllələr görünür. Və orada bu qapıları qoruyan silah və tüfənglə silahlanmış keşikçilər dayanır...*" (Özbaran 2007, s. 33-37).

Digər Portuqaliyalı səyyah Mestre Afonso da səyahəti zamanı Şərqi Anadolunun Van gölü çevrəsindən keçmiş, Diyarbəkirə gələrək oradan Hələb istiqamətində hərəkət etmişdir. Bu səyyah keçdiyi ərazilərdən bu məlumatları vermişdir: "... *Diyarbəkiri Şah İsmayıldan alan Mustafa Paşa adındakı türk sərkərdəsi olmuşdur.... Bu adamın Əhməd Paşa adında bir oğlu Lassa bəylərbəyi idi...*" (Özbaran 2007, s. 71).

1566-cı ilin yanvar ayında Diyarbəkirdən ayrılan səyyah yol boyu türkmanların sıx yaşadığı yerlər haqqında məlumat verir, bu yerlərdən birinin türkcə "şahzadələr dağı" mənasını verən Mürzə Təpə adlandırıldığını qeyd edir. Səyyah sonra yazır: "... *Ertəsi gün səhər təkrar yola çıxdıq. Yenə eyni tərzdə həyat sürən insanların yaşadığı Dümülü (Dumbuly) deyilən bir yerdə qonaq qaldıq. Ertəsi gün yenə oradan ayrıldıq... üç saat sonra digər bir kiçik yaşayış yerinə çatdıq. Türkcə bura "Qurd izi" mənasını verən Qurd Çıxanı deyirlər... Çərşənbə günü buradan ayrılaraq Türkcə Daşlutəpə deyilən bir yerə gəldik. Burada da eyni həyat sürən insanlar (Türkmanlar) yaşayır. Uzun yolçuluqdan sonra Türkcə Bağırsaqdərə deyilən bir vadiyə gəldik...*" (Özbaran 2007, s. 71-72). Portuqaliyalı səyyahların verdiyi məlumatlardan da aydın olur ki, bu bölgənin kəndləri və yerli əhalisi türkmanlardan ibarət olmuşdur.

⁹ Antonio Tenreiro Portuqaliya imperatorluğunun Hindistan valisi Duarte de Menezes tərəfindən 1523-cü ildə Baltasar Pessosanın rəhbərliyində Səfəvi dövlətinə göndərilən elçi heyəti tərkibində Təbrizə gəlmişdir.

¹⁰ Portuqaliya imperiyasının önəmli şəxslərindən biri olan Mestre Afonso siyasi missioner kimi 1565-1566-cı illərdə Yaxın Şərqi bir çox yerlərini gəzmiş və imperiyanın Hindistan valiliyinin əmrində olan ixtisasca bir həkim idi.

Şərqi Anadolunun böyük şəhərlərindən biri olan Ərzurum haqqında məlumatlara fransız Jan Babtist Tavernyenin “Səyahətnamə”sində rast gəlirik. Səyyah yazır: “... Ərzurum Türkiyənin İrəvanla sərhəd şəhəridir. Kənar məhəllələri və qalası vardır. Fəqət evləri torpaq və ağacdən tikilmiş, heç də yaxşı deyildir. Ərzurumda bir neçə böyük karvansaraylar vardır. Ərzurumdan ayrılarkən karvan kömrükçülər tərəfindən yenidən aranır, sonra Həsən Qala – Çoban Körpü – Qarsdan keçərək, Üç-Kilsəyə çatırıq. Buradan İrəvana getmək üçün yarım günlük yol vardır...” (Tavernier 1980, s. 28-29). Səyyah Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan İrəvan şəhəri haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. O, yazır: “... İrəvan həyat üçün lazım olan hər şeyin bol olaraq olduğu bir diyar qurulmuşdur. İranın (Səfəvi dövlətinin) ən gözəl vilayətlərindən biridir. Şah ticarət karvanlarının keçdiyi bu yerdən böyük gəlir əldə edir. İrəvan xanı bizim pulumuzla 840 min sikkəlik bir gəlirə sahibdir. Qərb tərəfdən çox sürətlə axan bir çay keçir. Çayın üzərində qarşı tərəfə keçmək üçün üç aşırımı olan və daşdan inşa edilmiş körpü vardır... Qaya üzərində qurulduğundan qalanın özülü üç-dörd ayaq dərinliyindədir. Şəhərin dörd fərsəx cənubunda yüksək dağlar vardır. İstər kiçik vadiləri və axarsuları baxımından olsun istərsə də torpağın məhsuldarlığı səbəbindən olsun bu dağlıq məmləkəti İsveçrənin “Pays de Vaud” deyilən o gözəl bölgəsi ilə müqayisə etmək olar... İran (Səfəvi) vilayətinin valiləri yabançılara qarşı çox nəzakətlidirlər...” (Tavernier 1980, s. 35-36).

Fransız səyyah Jan Şardenin əsərində də İrəvan şəhəri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. O, öz “Səyahətnamə”sində yazır: “... Çoxlu şəhər və qəsəbələrdən keçib, şər qovuşanda İrəvana çatdıq... Tiflisdən İrəvana 48 lyodur. İrəvan böyük şəhərdir, onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nor-uest, ...Görkbulak o Süd-est) çayları axır. Deyirlər ki, bu çaya ona tökülən bulaqların sayına görə ad vermişlər. ...Qala (İrəvan qalası—V. A.) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq “təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar” ...Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılmışdır. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir... Qalanın şimal tərəfində yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qaladır... Qarşıda bazar yerləşir: onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub-dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlanır. Oradan üç yüz addım kənarda böyük bir meydan vardır... Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara vardır...” (Şarden 1994, s. 21-22).

Şərqi Anadolu bölgəsi, bu bölgənin şəhərləri, tarixi-memarlıq abidələri haqqında dolğun və ən qiymətli məlumatları Türk səyyahı Övliyə Çələbi vermişdir. Səyyah Şərqi Anadoluda olarkən bölgənin böyük əyalətlərindən biri olan Ərzurum əyalətinin şəhərləri, qalaları, memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Ərzurum qalasını bu şəkildə təsvir edir: “... Ərzurum qalası dağın yamacında olan dördkünc formalı, iki qat daşdan tikilmiş bir qaladır... Qalanın ətrafında xəndəklər vardır. Xəndəklərin eni 80 addım dərinliyi isə 20 qulacdır (1 qulac 0,5 metr-A.M)... Şəhərdə 70 müsəlman, 7 xristian məhəlləsi vardır. Bütün evlər daşdan tikilmişdir... Burada (Ərzurumda) cəmi 77 mehrab vardır. Ulu cameə məscidi ən qədim cümə məscididir... Məscidin əsasını Ağqoyunlu hökmdarlarından biri qoymuşdur... Şəhərdə elmlərin öyrədilməsi üçün mədrəsə fəaliyyət göstərir, evlərdə “Qurani-Kərim” öyrədilir, darülhədislər (hədis evləri), uşaqlar üçün 110 məktəb vardır... Şəhərdə, türklər, kürdlər, türkmənlər, xristianlar yaşayırlar... Ərzurum sakinlərinin nitqi, danışığı bu cür səslənir: “Harada idin? Yəni “Nerede idin?”...” (Çelebi 1983, s. 91-96).

Türk səyyah Ərzurum əyalətində olan Həsənabad qalasını təsvir edərək yazır: “... Onu Əbul-Fatehdən (Sultan Mehmet Fateh –M.A.) ehtiyat edən Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir. Pasın düzənliyində hündür, başı göylərə dirənən bir qaladır. Bu qalada 590 üstü gillə örtülmüş kərpic ev, 9 məhəllə, 9 mehrab vardır. Ən gözəl cameə məscidi Süleyman xan məscididir. Uşaqlar üçün 6 məktəb, bir karvansaray, bir hamam vardır...” (Çelebi (1983, s. 87).

Səyyah Tərcan vadisində olarkən burada bir məscidin yanında dincəldiyin yazır. O, göstərir ki, “bu şəfəqsəçən cameə-məscidi”ni Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir (Mahmudov 2012, s. 269).

Türk Səyyah bu vadidə olan Mama Xatun türbəsi haqqında da maraqlı məlumat verir: “... Tərcan vadisi ilə hərəkət edərək Mama Xatun kəndinə gəldik. Böyük bir düzənlikdə yerləşən, 100 evdən ibarət olan çiçəklənən bu müsəlman kəndi Ərzurum nəyihəsindədir. Mama Xatun ziyarətgahı. Bu böyük gümbəzli qədim türbə dərin bir dərədəki qayalar arasındadır... Ağqoyunlu hökmdarlarından birinin qızı öz uşaqları ilə birlikdə burada dəfn olunmuşdur. Türbənin yaxınlığında məscid və hamam vardır...” (Çelebi 1983: 83-84). Övliyə Çələbi öz “Səyahətnamə”sində Ağqoyunluların hakimiyyəti zamanı tikilmiş Xınıs qalası, Bardiz qalası, Hacı Murad qalası haqqında da məlumat vermişdir (Mahmudov 2012, s. 269-270).

Ümumiyyətlə, XV-XVII yüzillərdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsində olan səyyahlar bu bölgələrin tarixi, sosial-ekonomik həyatı, tarixi-memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Səyyahların əsərlərində bölgənin sosial-siyasi həyatı geniş şəkildə təsvir edilmiş, tarixi-memarlıq abidələri ümumi şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Eyni zamanda bölgənin tarixi qalaları haqqında da dolğun məlumatlar verilmişdir.

Nəticə

XV-XVII əsrlərdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumat verən səyyah və coğrafiyaşünaslar bölgənin siyasi tarixi, sosial-mədəni həyatı, o cümlədən memarlıq abidələri haqqında tarixi əhəmiyyət daşıyan maraqlı məlumatlar vermişlər. Səyyahların bu məlumatlarında bəzi qeyri-obyektiv təsvirlərə rast gəlinə də bölgənin sosial-mədəni həyatının öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd edək ki, Orta əsrlər dönməsində Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsində səyyahların təsvir etdiyi tarixi-memarlıq abidələrinin əksəriyyəti bu günümüzdə qədər öz mövcudluğunu qorumuşdur. Bu abidələr müasir dövrdə turistik baxımdan olduqca əhəmiyyət kəsb edir. İstər Türkiyə Cumhuriyyətinin Şərqi Anadolu bölgəsində olan tarixi-memarlıq abidələri, istərsə də Azərbaycan Cumhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsindəki memarlıq abidələri hər iki ölkə üçün turizmin inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki dövlət qarşılıqlı turizm əlaqələrini inkişaf etdirərək bu bölgələrdəki tarixi-memarlıq abidələrini daha da təbliğ edərək turizm sahəsini inkişaf etdirə bilər, həmçinin dünya miqyasında türk tarixi və mədəniyyətinin xüsusi önəm daşdığı bir daha gündəmə gətirmiş olar.

Turizm sahəsinin inkişafında tarixi və memarlıq abidələrinin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq səyyah və coğrafiyaşünasların əsərlərindəki tarixi və memarlıq təsvirləri olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

- Bakuvi, Ə. (1992). Kitab təlxis əl-acar və əcaib əl-məlik əl-qəhar. Bakı, Şur nəşriyyatı.
- Çelebi, E. (1993). Seyahatname. I-II Cilt, Sadelestirilen: Tefik Temelkuran, Necati Aktas, İstanbul, Üçdal Neşriyyat.
- Çelebi, E. (1983). Kniqa puteşestviya. vip. 3, Moskva, Nauka.
- Gündüz, T. (2007). Seyyahların gözüyle Sultanlar ve savaşlar. İstanbul, Yeditepe yayınevi.
- Kürkçüoğlu, E. (2007). Nahçıvan tarihi (V-XV yüzyıllar). Erzurum, Güneş Vakfı Yayınları.
- Küpel, Ö. (2011). Evliya Çelebi'nin ilk İran seyahati güzergâhı ve kalelere ilişkin bilgiler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı 11, Şubat, s.69-97.

- Klavixov, R. Q. (1990) Dnevnik puteşestviye v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). per. İ.S.Mirokovoy, Moskva, Nauka.
- Mahmudov, Y. (1977). Səyyahlar Azərbaycanca gəlir. Bakı, Elm.
- Mahmudov, Y. (2012). Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, Tuna.
- Özbaran, S. (2007). Portegizli Seyyahlar (İran, Türkiyə, İrak, Suriyə, Mısır yollarında). İstanbul, Kitapyayınevi.
- Şarden, J. (1994). Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov, Bakı, Elm.
- Şiltberqer, İ. (1984). Puteşestvie po Evrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 qod. Per. F.K.Bruna, Bakı, Elm.
- Tavernier, J. B. (1980). Türkiyə üzərindən İrana səyahət. Çeviren Ertuğrul Gültekin, İstanbul, Kervan Kitapçılık.
- Zairova, X. (2012). Alman səyyahları Bakı və Azərbaycan haqqında, Bakı, ADƏS, s.525-535